

В результаті робіт на східному схилі Пісочної балки відкриті цікаві комплекси пізньоантичного і ранньосередньовічного часу. Розкопками підтвердився висновок, що на ділянці некрополя міста, розташованого за західними оборонними стінами, як правило, склепи будувались у римський період, а в епоху раннього середньовіччя знову використовувались для поховання християнського населення Херсонесу. Привертає увагу вперше зареєстроване використання в некрополі у поховальній споруді мармурової колони з капітеллю коринфсько-візантійського ордера. Розкопки на західному некрополі показали, що могильник міста вивчений ще далеко не повністю і на його території можливі цікаві знахідки, які певною мірою доповнять наші знання про культуру Херсонеса пізньоантичного та ранньосередньовічного періодів.

**В. М. ЗУБАРЬ,
С. Г. РЫЖОВ**

Раскопки западного некрополя Херсонеса

Резюме

В публикации рассматриваются погребальные сооружения и инвентарь, обнаруженные в ходе раскопок на западном некрополе Херсонеса (в 1975 г.). Основной задачей, которая решалась в ходе этих работ, была проверка данных геофизической разведки, проведенной на территории некрополя Херсонеса в 1972—1975 гг. сотрудниками кафедр геофизики Ленинградского горного института и МГУ.

Раскопки показали, что методика поиска погребальных сооружений с помощью геофизических методов еще не до конца отработана. Несмотря на то что в ходе исследований некоторые данные подтвердились, необходимо дальнейшее совершенствование методики геофизической разведки, которая в дальнейшем может стать эффективной при работах на территории некрополя Херсонеса.

В ходе изучения западного могильника города открыты интересные комплексы позднеантичного и раннесредневекового времени. Впервые было зафиксировано использование в некрополе мраморной колонны с капителью коринфско-византийского ордера, а также подтвержден вывод, что здесь, как правило, склепы строились в римский период и вторично использовались для погребения христиан в эпоху раннего средневековья. Раскопки, проведенные на восточном склоне Песочной балки, показали, что некрополь Херсонеса еще до конца не исследован и на его территории возможны новые находки, которые в определенной мере расширят наши знания о культуре города античного и раннесредневекового времени.

**В. Д. БАРАН,
І. С. ВІНОКУР, О. І. ЖУРКО**

Поселення середини I тисячоліття н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі

В 1977, 1978 рр. ранньослов'янська Дністровська новобудовна експедиція Інституту археології АН УРСР разом із археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту ім. В. П. Затонського здійснила археологічні дослідження багатощарового селища I тисячоліття н. е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.¹ Поселення відкрите у 1969 р. Середньодністровською експедицією під керівництвом С. М. Бібікова². Воно розташоване на південно-західній околиці села в уроч. Верхня Долина, яке займає першу досить рівну надзаплавну терасу лівого берега Дністра. Її висота над рівнем ріки сягає 8—9 м. Однак під час весняних повенів вода підходить до верхніх країв тераси і руйнує кромку берега. Водночас піддається руйнуванню і культурний шар, виступи якого простежуються в обривах берега. На місцях, де вихід культурного шару найбільш чітко фіксувався, було

¹ Експедиції працювали під загальним керівництвом В. Д. Барана.

² *Бибиков С. Н., Довженко В. И.* Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 г.— НА ІА АН УРСР, ф. 5393, 1969/15, с. 17.

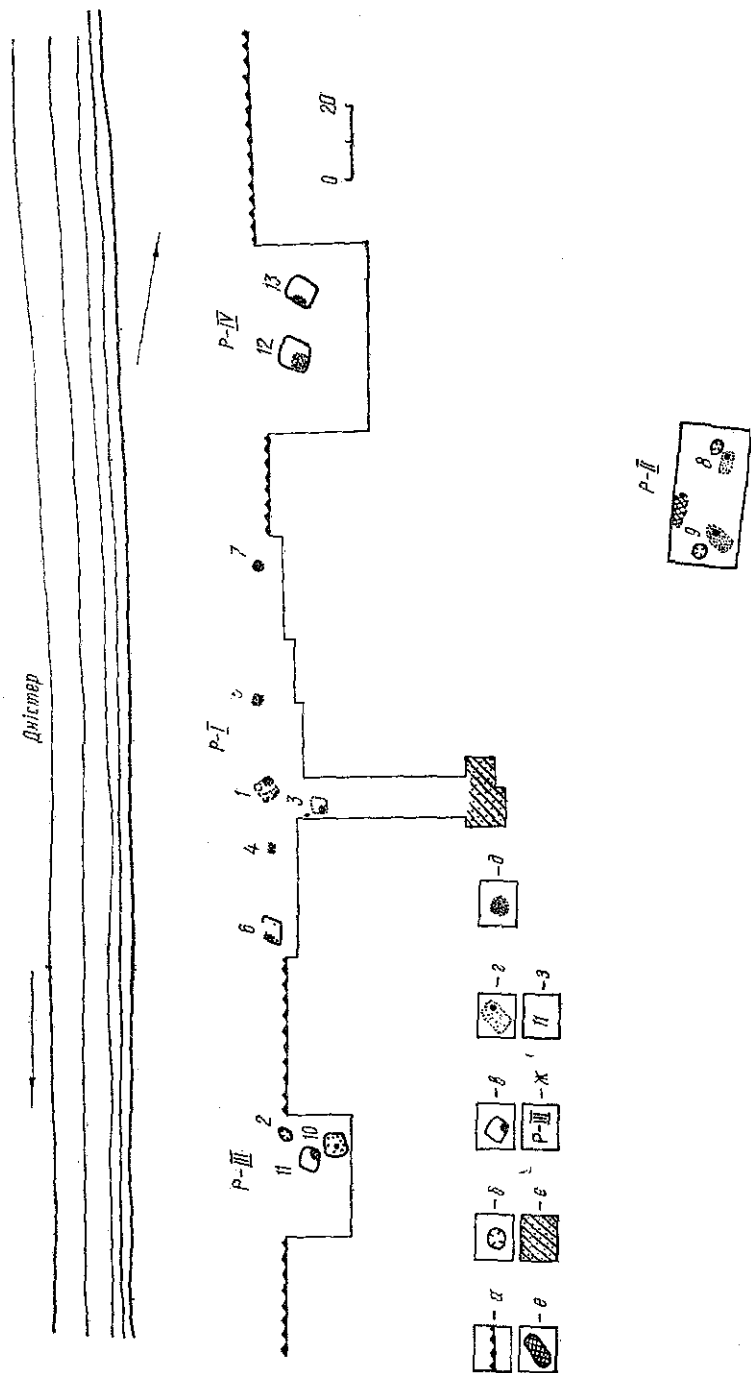
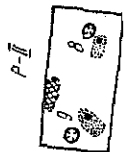

Рис. 1. Загальний план розкопок поселення в уроч. Верхня Долина біля с. Бернашівка:
 а — обрив берега, б — господарські ями, в — житла-напівземлянки, г — наземні житла, д — залишки печей-кам'янок, е — трипільське
 житло, ж — розвал кам'яної пізньосередньовічної споруди, з — нумерація розкопів, и — нумерація розкопаних об'єктів. 1 — 13 — залишки
 жител.

закладено три розкопи (рис. 1). В цілому площа, на якій проведено археологічні дослідження, становить близько 2750 м². На ній виявлено залишки житла рубежу нашої ери, три житла та дві ями господарського призначення черняхівської культури, п'ять жител і дві господарські ями раннього середньовіччя. Залишки жител № 4, 5, 7 відкрито в обриві берега в напівзруйнованому стані. Фрагментарність представлено керамічного матеріалу та відсутність інших знахідок затруднюють їх хронологічне визначення. Характер опалювальних споруд, що частково збереглися у вигляді печей-кам'янок, знахідки уламків ліпної кераміки дають можливість датувати залишки другою половиною I тисячоліття н. е.

За час дослідження на поселенні відкрито також житло трипільської культури та розвал фундаменту кам'яної споруди пізнього середньовіччя.

Опис об'єктів і матеріалів подається в порядку їх культурно-хронологічної належності, зберігаючи при цьому їх польову нумерацію.

Найранішою спорудою було житло № 10, відкрито в розкопі III. Будова має чотирикутну, близьку до квадратної форму з заокругленими кутами. Розміри житла 3,9×3,7 м, глибина 0,7—0,8 м від рівня сучасної поверхні. Стінки споруди вертикальні, долівка трохи утоптана. По периметру стін, а також в центральній частині приміщення розчищені стовпові ямки — круглі і овальні в плані. Діаметр ям 0,30—0,35 м, глибина — 0,40 м від рівня долівки. Приблизно в центрі долівки знаходилась підвальна яма розміром 0,5×0,7 м, глибиною 0,20—0,25 м. При розчистці в ній простежені залишки попелу, вуглики, обпалені кістки тварин. Кутами житло орієнтоване за сторонами світу (рис. 2). В напівземлянці знайдено своєрідну ліпну кераміку, форми якої можна пов'язати з посудом пшеворської і фракійської культур (рис. 2, 1—6, 8—10). На долівці житла знайдено бронзову фібулу, тип якої за центральноєвропейськими аналогіями характерний для кінця I ст. до н. е. (рис. 2, 7).

Житло № 6 досліджене в південно-східній частині розкопу I поблизу кромки берега на глибині 0,60—0,70 м від сучасного горизонту (рис. 3).

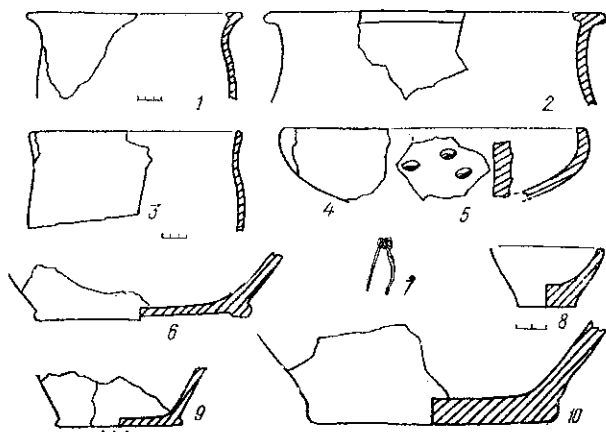
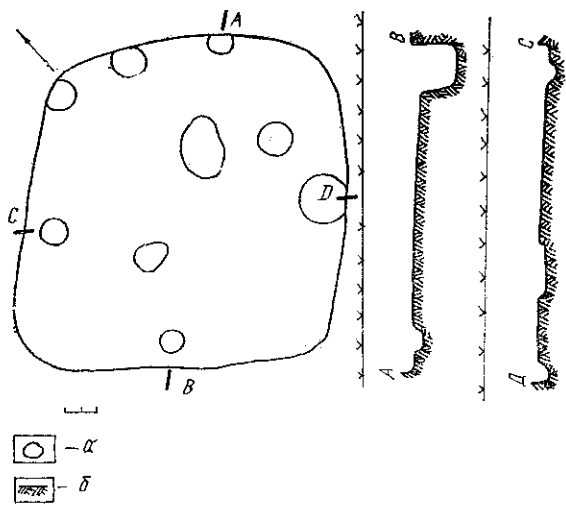

Рис. 2. План і розріз житла № 10. Знахідки із житла (1—10):

а — ямки від стовпів, б — материк.

Простежені північно-східна, східна і південно-західна стінки. Південно-західна стінка житла зруйнована обвалом берега. Будівля опущена в материк на 0,25—0,30 м і мала досить рівну, утрамбовану долівку. Зважаючи на контури, споруда була прямокутної форми, розміром 3,4 × 2,3 м і орієнтована кутами за сторонами світу. В південно-західному куті приміщення відкрито вогнище, викладене із дрібного каміння на земляній підсипці, прямокутної форми, розміром 1,6 × 1,1 м. В північному і південно-східному кутах розчищено стовпові, круглі в плані ямки

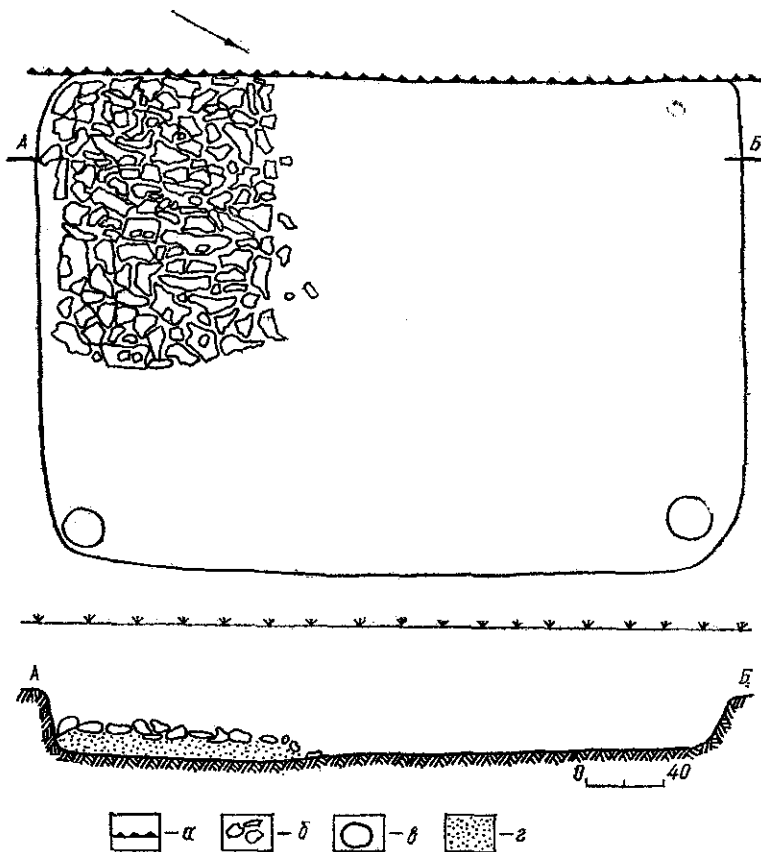

Рис. 3. План і розріз житла № 6:

а — обрив берега, б — камені, в — ямки від стовпів, г — земляна підсипка.

діаметром 0,25—0,28 м, глибиною 0,18—0,22 м від рівня долівки. Основними знахідками в житлі були фрагменти виключно кружалної кераміки (рис. 4, 10—12).

Житло № 8 відкрито в північно-східній частині розкопу IV на глибині 0,60—0,70 м від рівня сучасного горизонту у вигляді слабо вираженого розвалу глиняної обмазки. Контури обмазки окреслювалися порівняно великими кам'яними плитами, що на певній відстані залягали на рівні давньої поверхні. Споруда прямокутної форми, розміром 3,6 × 4,8 м, орієнтована довгими сторонами з півночі на південь. На деяких шматках глиняної обмазки чітко простежувалися відбитки дерев'яних конструкцій, діаметр яких коливався від 3 до 6—7 см.

В північно-східній частині будівлі виявлено залишки вогнища розміром 1,10 × 0,95 м, збудованого із дрібного каміння на земляній долівці. Основну масу знахідок житла становить керамічний матеріал, засвідчений фрагментами як ліпних, так і гончарних форм. Ліпна кераміка становить 75%, гончарна — 25% (рис. 4, 6—9, 13).

Житло № 9. На відстані 15 м на південний схід від житла № 8 на

глибині 0,55—0,65 м від сучасного горизонту відкрито залишки житла. Це наземна будівля, яка представлена скупченням опаленої глиняної обмазки, каміння із слідами вогню і уламків кераміки, що залягали двома паралельними смугами, покриваючи площу 20 м².

В північно-східній частині розвалу розчищено залишки глинобитної печі овальної форми, діаметром 1,0—1,2 м. Піч мала земляну підсіпку, на якій лежали кам'яні плитки, вимазані поверх товстим шаром глини, опаленої до жовто-брунатного кольору. В окремих місцях на кра-

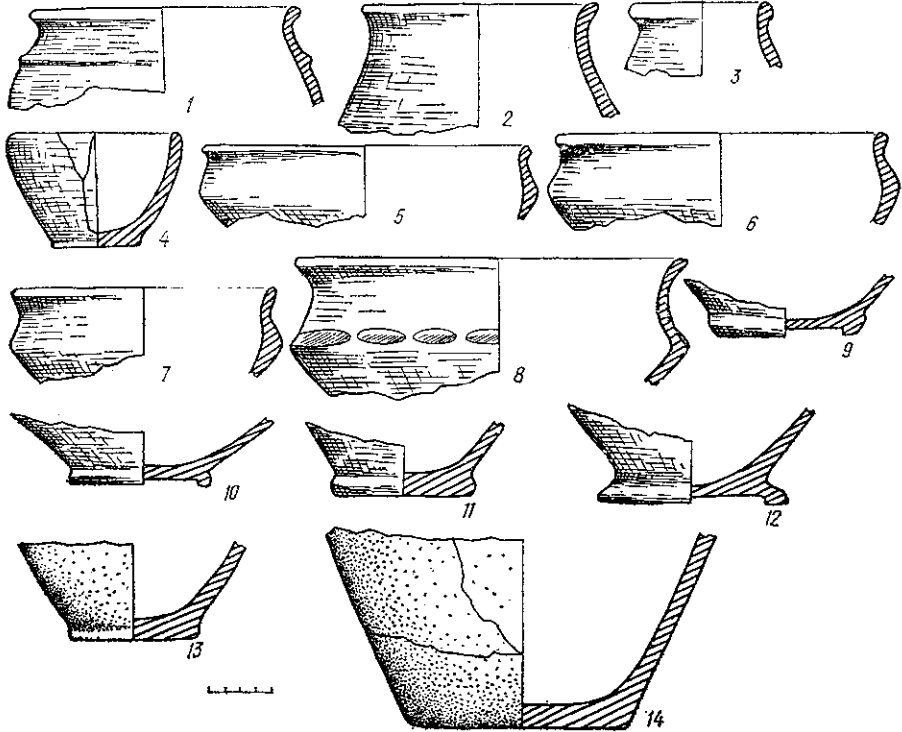

Рис. 4. Кераміка із житла № 6:

10—12 — гончарна, житло № 8; 6—9 — гончарна; 13 — ліпна, житло № 9; 1—5 — гончарна; 14 — ліпна.

ях печі зберігся глиняний бортик висотою 3—4 см. Відсоток співвідношення кераміки із житла таке: 70% сіроглиняна гончарна і 30% ліпна (рис. 4, 1—5, 14).

Яма № 1. В 1,3 м на північний захід від житла № 8 виявлено овальну яму циліндрично-конічної форми в розрізі, розміром 3,1×2,6 м, глибиною 1,8 м від сучасної поверхні. В заповненні і на дні знайдено незначну кількість уламків ліпного і кружального посуду.

Яму № 2 відкрито поруч із житлом № 9 з його південного боку. Вона мала в плані округлу форму і звужені донизу стінки. Діаметр ями 1,8 м, глибина 1,3 м. В заповненні і на дні зібрано уламки ліпної і гончарної кераміки, кістки тварин. Судячи за розташуванням ям та жител і за характером знахідок в них, вважаємо, що вони становили два окремих господарських комплекси (див. рис. 1, 8, 9).

Подібні за конструкцією наземні та злегка заглиблені житла із глинобитними печами і кам'яними вогнищами на поселеннях черняхівської культури відомі не тільки в Середньому Подністров'ї³, але і на

³ *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен. К., 1972, с. 56; *Тимошук Б. А., Винокур І. С.* Памятники черняхівської культури на Буковині.— МИА, 1964, № 116, с. 187—188; *Винокур І. С.* Раскопки на Среднем Днестре.— АО 1976 г. М., 1977, с. 312; *Цыгылык В. Н.* Раскопки поселения у села Вороновица на Среднем Днестре.— АО 1978 г. М., 1978, с. 397.

Волині⁴, Подніпров'ї⁵ та на землях Дністровсько-Прутського межиріччя⁶.

Найбільш масовим археологічним матеріалом в черняхівських спорудах є кераміка, яка поділяється на гончарну і ліпну. За способом виготовлення та призначенням гончарний посуд поділяється на кухонний і столовий. До кухонної групи відносяться уламки горщиків із домішками піску і жорстви. Поверхня їх шерехата, колір сірий (рис. 4, 1—3). Горшки опуклобокi з відігнутих і часто потовщених вінцем, деякі з них орнаментовані по плічку рельєфним валиком. Аналогії цієї групи посуду знаходимо серед гончарних виробів на поселеннях Ріпнів II⁷, Незвиського⁸ на Верхньому Дністрі, серед матеріалів Косанівського⁹, Черняхівського¹⁰ могильників, на поселенні Осокорівка у Подніпров'ї¹¹. Столовий посуд представлено в основному фрагментами мисок сірого або жовто-брунатного кольору, виготовлених переважно із добре відмуленої глини (рис. 4, 5—8). Миски мають розхилені вінця з потовщеним краєм і відділені ребристим переламом від бочків або закруглені плічка. Денця, як правило, на кільцевому піддоні. Ліпний посуд виділяється своєю грубою фактурою. В тісті простежені значні домішки шамоту, інколи жорстви. Поверхня їх не зовсім рівна, обпал переважно слабкий (рис. 4, 13, 14). Найближчі аналогії для такої кераміки засвідчено на черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я¹².

Слов'янські пам'ятки раннього середньовіччя представлено житлами і ямами.

Житло № 1 у вигляді розвалу обпаленої глиняної обмазки, що залягала суцільним шаром підквадратної форми в межах заглибленої споруди, простежено в розкопі I біля кромки берега на глибині 0,40—0,45 м (рис. 5, 1). Контури споруди майже збігалися. В південно-східному куті розвалу обмазки розчищено кілька каменів, які компактно залягали один біля одного і конструктивно входили в завал. На багатьох кусках обмазки чітко фіксувались сліди дерев'яних конструкцій. Очевидно, завал утворився внаслідок пожежі стін і покрівлі, підмазаних глиною. Їх залишки впали у котлован житла і за його межі. Подальша розчистка показала, що напівземлянкову споруду заглиблено на 0,60—0,70 м від сучасної поверхні, заповнення якої до долівки складалося з обмазки і темного гумусу. Житло прямокутної форми, розмірами 4,0×3,2 м. Материкові стінки будівлі прямі, вертикально опускаються на долівку, утворюючи з нею прямий кут. Долівка житла рівна, добре утрамбована, а в південно-західній частині обмазана тонким шаром глини. В межах

⁴ *Винокур І. С.* Старожитності Східної Волині. Чернівці, 1960, с. 24—28, рис. 3, 4; *Винокур І. С.* Пам'ятники волинської групи культури полів погребених у сел Маркуши і Иванковці.— МІА, 1964, № 116, с. 176—177, 182—184; *Воянич В. К.* Пам'ятки черняхівської культури на Волині.— Археологія, 1979, 29, с. 56.

⁵ *Махно Є. В.* Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі.— АП УРСР, 1949, 1, с. 164—169; *Махно Є. В.* Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.— Археологія, 1966, 20, с. 114—115; *Брайчевська А. Т.* Поселення черняхівського типу в с. Микільське на Дніпрі.— АП УРСР, 1955, 5, с. 87—88.

⁶ *Рикман Э. А.* Селища первых веков нашей эры у сел Загайкины и Делакэу.— КСИА АН СССР, 1962, № 90, с. 62—64; *Рикман Э. А.* Черняховское селище у с. Балабаншти.— МІА, 1964, № 116, с. 253—254; *Рикман Э. А.* Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. М., 1975, с. 105—110.

⁷ *Баран В. Д.* Пам'ятники черняхівської культури басейна Західного Буга.— МІА, 1964, № 116, рис. 8, 16—18; 9, 15; 10, 6.

⁸ *Смирнова Г. И.* Поселение у с. Незвисько в первые века нашей эры.— МІА, 1964, № 116, рис. 6, 17.

⁹ *Кравченко Н. М.* Косановский могильник.— В кн.: История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967, табл. 5, 2—7, 8.

¹⁰ *Сымонович Э. А.* Новые работы в селе Черняхове.— МІА, 1967, № 139, рис. 5, 2.

¹¹ *Пешанов В. Ф., Сымонович Э. А.* Нижнеднепровское поселение черняхівської культури у с. Осокорівка.— МІА, 1964, № 116, с. 169, рис. 1, 5; 2, 1, 3.

¹² *Баран В. Д.* Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. Кіев, 1961, табл. IV, 6; *Баран В. Д.* До питання про підгрунтя черняхівської культури.— В кн.: Дослідження з слов'яноруської археології. К., 1976, с. 60, рис. 5, 4.

напівземлянки в кутах і під стінками виявлено 12 круглих овальних в плані ямок від стовпів. Діаметр їх коливається від 0,17 до 0,25 м, глибина 0,22—0,25 м від рівня долівки. Кутові ямки, а також ямка, дещо зміщена від центру до східної стінки, заповнені дрібним камінням. Це, очевидно, була забутовка опорних стовпів. Дві стовпові ямки виявлено біля південно-східного кута, вони створюють враження наявності в цьому місці входу в житло. Відкриті також три ямки — одна приблизно в центрі приміщення з південно-східними відхиленнями і по одній поблизу південно-західної і північно-східної стінок — вказують, мабуть,

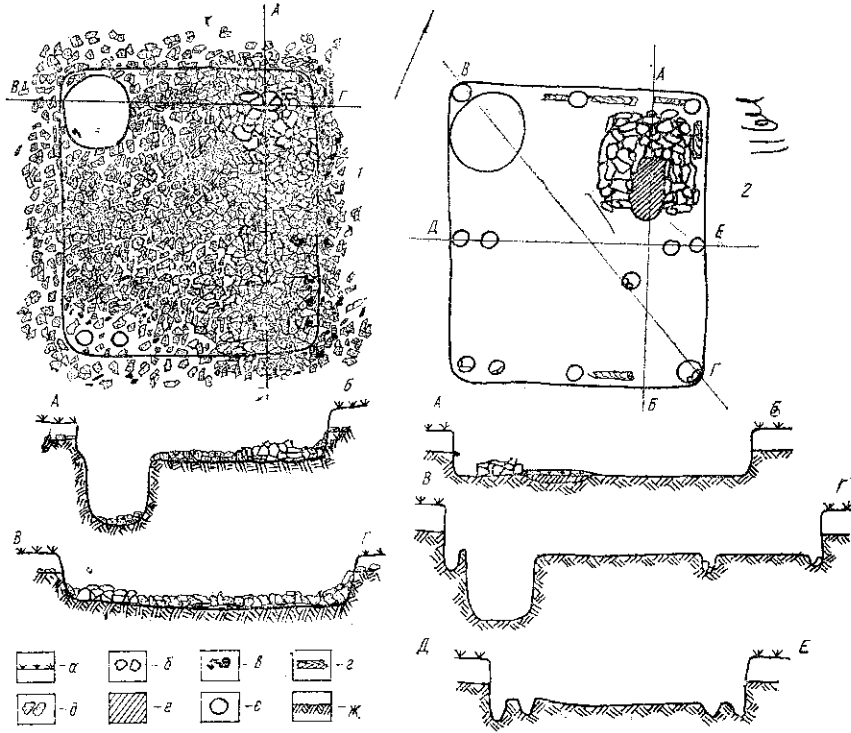

Рис. 5. План і розріз житла № 1:

1 — глиняна обмазка, 2 — житло після розчистки глиняної обмазки; а — сучасна поверхня, б — ямки від стовпів, в — вуглики, з — обвуглені плахи, д — камені, е — черинь, ж — підвальна яма, жс — материк.

на якісь допоміжні елементи в конструктивній схемі житла. На долівці, біля північно-західної, північно-східної та південно-східної стінок, виявлено залишки обвуглених дерев'яних плах, які залягали паралельно стінам напівземлянки. В західному куті житла в долівці відкрито круглу в плані підовальну яму з ледь звуженими донизу стінами і рівним дном. Її діаметр 0,85 м, глибина 1,40 м від сучасної поверхні. На дні ями зафіксовано шар глиняної обмазки товщиною 0,10—0,12 м, під яким знаходилися фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин та глиняне сплюснено-біконічне пряслице (рис. 6, 2А).

В північно-східному куті приміщення розташована піч-кам'янка майже прямокутної форми, роз. ром 1,4×1,2 м. В основі стінок печі лежали порівняно великі камені, поверх яких зафіксована викладка з більш дрібного каміння. Висота стінок печі від рівня долівки не перевищувала 0,20—0,30 м. Черинь печі, покритий золою товщиною 0,08—0,12 м, мав прямокутну форму, розміром 0,82×0,40 м. В розрізі він лінзоподібно заглибувався на 6—7 см. Челюстями піч звернута на південний схід. Споруду орієнтовано кутами за сторонами світу (рис. 5, 2). Виявлено 276 фрагментів ліпної і 14 гончарної кераміки, які знахо-

дилися під завалом глиняної обмазки на долівці житла, розвалі печі-кам'янки та в підвальній ямі (рис. 6).

В південно-східній частині напівземлянки знайдено шматки опаленого керамічного тіста разом із уламками кістяних лощил, що лежали на роздавленому горщику (рис. 6, 20, 25). Фактура цих шматків майже ідентична тісту переважної більшості ліпного посуду, знайденого в житлі № 1.

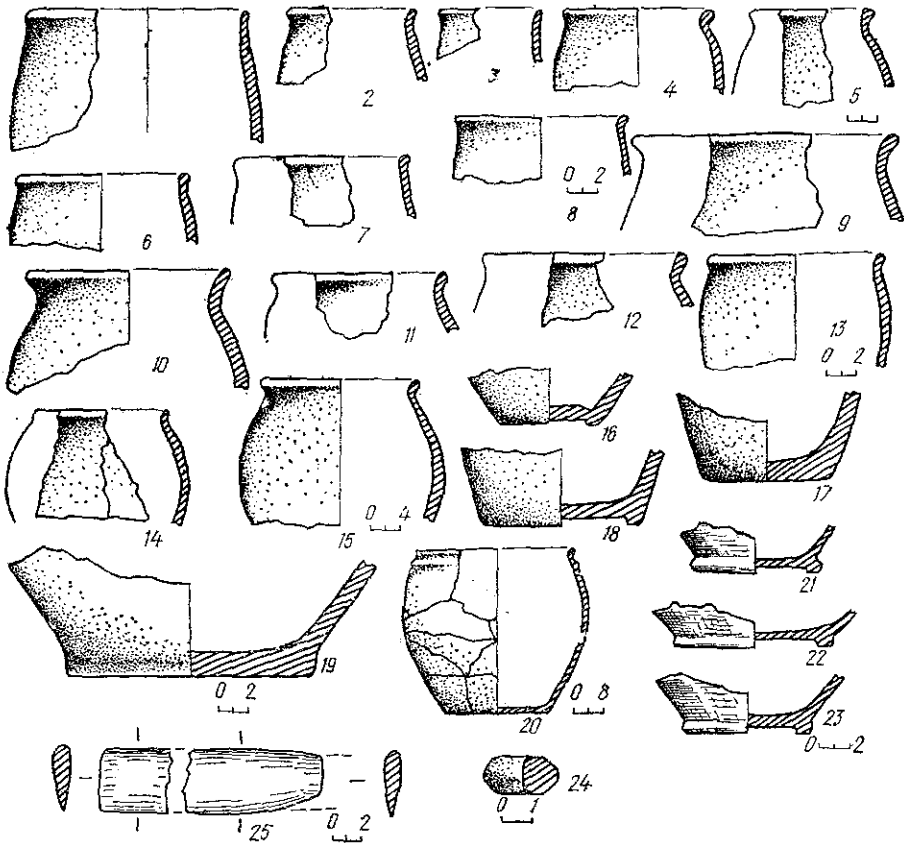

Рис. 6. Знахідки із житла № 1:

1—20 — ліпна кераміка; 21—23 — гончарна; 24 — глиняне пряслице; 25 — уламок кістяного лощика.

Очевидно, житло належало гончару, який займався виготовленням посуду як для себе, так і, можливо, для інших мешканців селища.

Житло № 3 відкрито приблизно в 10 м на схід від житла № 1 в розкопі I (рис. 7; див. рис. 1). В плані це квадратна споруда розмірами $2,5 \times 2,4$ м, заглиблена від сучасної поверхні на 0,65—0,70 м. Кути житла мають ледь помітне заокруглення, материкові стінки вертикальні, долівка рівна, утрамбована. В південно-східному куті приміщення розчищено піч-кам'янку прямокутної форми, розмірами $1,2 \times 0,9$ м, стінки якої викладено переважно із дрібного каміння, яке знаходилося на земляній підсипці висотою 0,09—0,10 м. Висота стінок печі від рівня долівки сягає 0,25—0,37 м. Черенем печі служила підмазана кам'яна плитка розміром $0,46 \times 0,38$ м. Основну масу знахідок, виявлених в житлі, становить кераміка, серед якої 70% належить ліпній та 30% кружалній (рис. 7, 1—3, 5, 6).

Житло № 11 є напівземлянковою будівлею, простеженою на глибині 0,70—0,80 м від сучасної поверхні майже в центральній частині розкопу III (рис. 8). Воно прямокутної форми з заокругленими кутами, розмірами $3,8 \times 3,2 \times 2,8$ м. Південно-східна частина житла на 0,35—0,45 м

нижча від північно-західної. Стінки прямі, вертикально опускаються на рівну, добре утопану долівку. Напівземлянка орієнтована кутами за сторонами світу. В північно-східному куті приміщення розташована піч-кам'янка прямокутної форми, розмірами $1,9 \times 1,6$ м. Стінки печі збереглися на висоту $0,35-0,38$ м. Черинь, підмазаний глиною, заля-

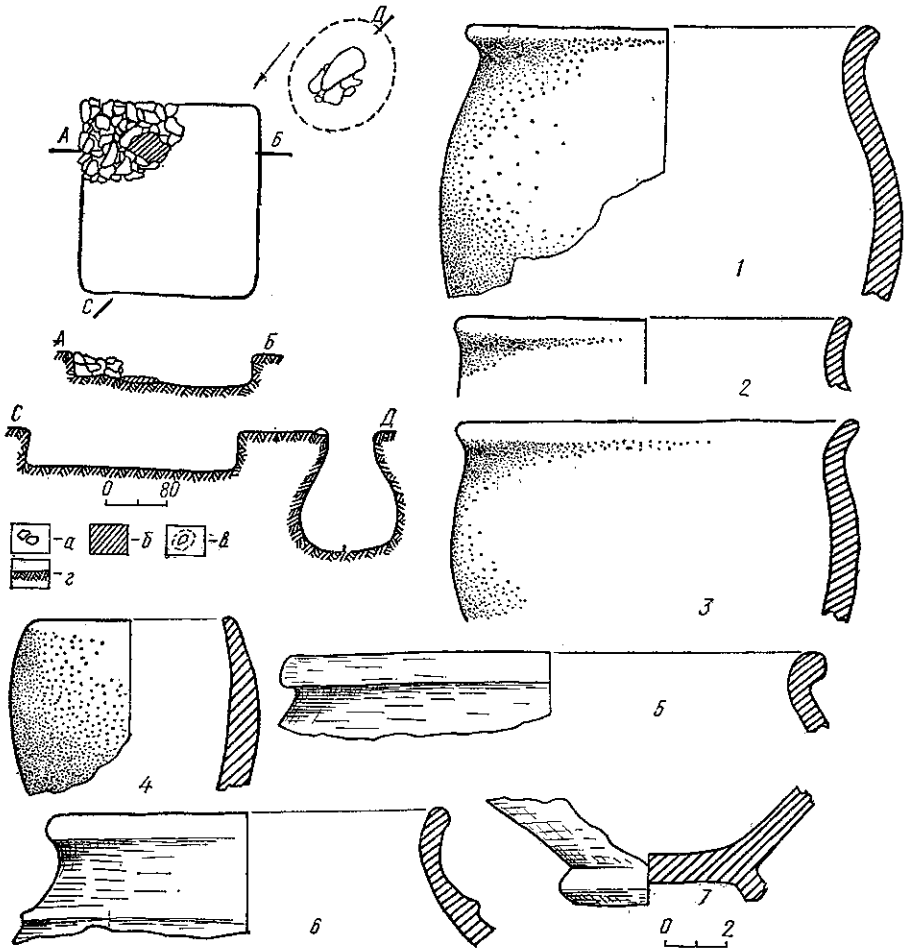

Рис. 7. План і розріз житла № 3 і ями № 3:

а — камені, б — черинь, в — господарська яма, г — материк. Уламки посуду із ями № 3: 4 — ліпна, 7 — гончарна кераміка, житло № 3; 1 — 3 — ліпна, 5, 6 — гончарна кераміка.

гав на долівці. Він прямокутний в плані, розміром $0,62 \times 0,43$ м. Челюсті печі спрямовані на південний схід. В заповненні та на долівці житла зафіксовано ряд форм кухонної ліпної кераміки (рис. 8, 1—7).

Житло № 12 — напівземлянка прямокутної форми, розмірами $4,2 \times 5,4$ м, виявлена в центрі розкопу IV (див. рис. 1). Заглиблена на $0,80-0,90$ м. Материкові стінки житла прямі, долівка рівна. Кутами будівлю орієнтовано за сторонами світу. В північно-східному куті розчищено прямокутної форми піч-кам'янку розміром $1,9 \times 1,5$ м, збудовану на добре утрамбованій земляній підсипці, поверх якої було вимащено глиняний черинь і зведено кам'яне склепіння. В цілому кам'яні стінки печі збереглися на висоту $0,30-0,38$ м. В темному заповненні напівземлянки, на долівці і в розвалі печі-кам'янки виявлено ліпну кераміку, кістки тварин (рис. 9, 4—9).

Житло № 13 розташоване на відстані 10 м на північний захід від житла № 12. Воно мало прямокутну форму розмірами $3,4 \times 4,5$ м,

глибиною 0,9—1,0 м від сучасної поверхні. Орієнтоване кутами за сторонами світу. Біля південної стінки напівземлянки розміщено піч-кам'янку прямокутної форми, розмірами 0,8×1,1 м. Стінки печі піднімалися на 0,85—0,40 м від рівня долівки. В гумусному заповненні напівземлянки знайдено ліпну кераміку, кістки тварин, кістяну проколку, чотирихгранный залізний цвях (рис. 9, 1—3, 6, 7, 10, 11).

Залишки житла № 4 відкрито під час зачистки кромки берега. На глибині 0,70 м від сучасної поверхні розчищено розвал печі-кам'янки,

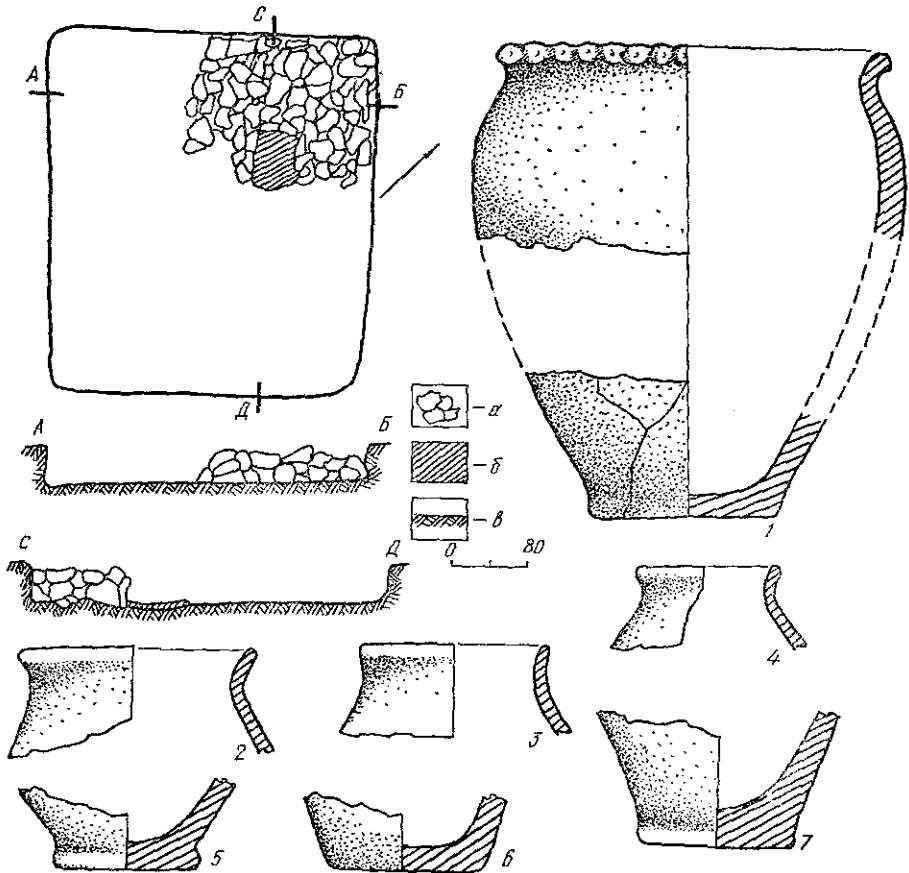

Рис. 8. План і розріз житла № 11:
а — камені, б — черинь, в — материк. Кераміка із житла (1—7).

частина якої, як і більша половина приміщення будівлі, зруйнована внаслідок обвалу берега. Судячи по збереженій частині, піч збудовано із порівняно дрібного каміння. Черинь товщиною 3—5 см підмазаний глиною. У розвалі печі знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки.

В аналогічному стані розчищено залишки жител № 5 і 7, що знаходилися по одній лінії вздовж берега з житлами № 1, 4, 6. Напівзруйновані розвали печей-кам'янок є незаперечним доказом слідів заглиблених споруд.

Яма № 3, розташована поблизу житла № 3, має овальну форму і опуклобокості стінки, які переходять в напівовальне дно. Її розміри 0,68 × 0,38 м, діаметр найбільшого внутрішнього розширення 1,35 м, глибина 1,8 м від сучасної поверхні. У верхній частині ями розчищено кам'яні плити, які, можливо, служили її перекриттям (див. рис. 7). В заповненні ями виявлено ліпну і гончарну кераміку, кістки тварин (рис. 7, 4, 7). Керамічний комплекс ями майже ідентичний з керамікою житла № 3.

Яма № 4 знаходилась за 5 м на північний захід від житла № 11. Це заглиблення округлої форми, діаметром 1,6 м, глибиною 1,3 м від сучасної поверхні. Стінки її майже вертикальні, дно рівне. Біля північної стінки півкругом тягнеться материковий виступ шириною 0,40 м і висотою 0,35—0,40 м від рівня дна ями. В її заповненні знайдено ліпну ранньосередньовічну кераміку і кістки тварин.

Таким чином, дослідження в Бернашівці показали, що ранньослов'янські напівземлянки на поселенні розташовані вздовж берега Дністра. Споруди прямокутні, площею від 6 до 23,2 м², заглиблені на 0,7—0,9 м від сучасного рівня. Материкові стінки рівні, долівка являє собою утрамбований материк, іноді підмашена тонким шаром глини. Стінки жител зрубні. Вони зводилися за схемою «обло» або закріплювалися за допомогою стовпів. Орієнтовано будівлі кутами за сторонами світу.

Печі-кам'янки стояли в північно-східному куті. В житлах № 3 і 13 вони споруджені на земляній підсиці в південно-східній частині напівземлянок. Висота збережених стінок печей від рівня долівки не перевищувала 0,4—0,5 м.

Близькі за формою і конструкцією напівземлянки будувалися на ранньослов'янських поселеннях суміжних районів Верхнього і Середнього Подністров'я¹³, Волині¹⁴, Подніпров'я¹⁵, Південному Побужжі¹⁶ та Молдавії¹⁷.

Основним матеріалом, що відноситься до верхнього шару поселення, є кераміка. У двох житлах (№ 1, 3) крім ліпного посуду виявлено кілька уламків сіроглиняної гончарної кераміки (рис. 6, 21—23, рис. 7, 5, 6). Для усіх інших жител характерні виключно ліпні керамічні комплекси. Ліпна кераміка представлена однією формою — горщиками. Вони виготовлені з глини із значною домішкою крупнозернистого шамоту, в ряді випадків разом з шамотом простежено і домішки жорстви. Поверхня горбкувата, у поодиноких випадках заглажена. Опал нерівномірний, посередній, але трапляються і міцно опалені посудини.

За профілюванням бочків горщиків та оформленням вінець їх можна розділити на кілька типів.

Перший тип становлять горщики з невисокими, злегка розхиленими вінцями з заокругленим краєм і високо поставленими стрімкими плічками (рис. 6, 1, 4, 11—13; 8, 1). Найбільша опуклість в цих горщиках припадає на дві треті їх висоти. Один з горщиків прикрашено пальцевими вдавленнями по краю вінець (рис. 8, 1). Аналогічні горщики характерні для пам'яток празького типу¹⁸.

¹³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 170—185, рис. 51, 52; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976, с. 19, рис. 6, 32; 12; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі VI—VII ст. н. е. К., 1975, с. 113, табл. III, 1; с. 124, табл. XIV, 10; Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI—VII ст. в Середньому Подністров'ї.— СРС, 1969, с. 73—75; Смирнова Г. И. Раннеславянские поселения у с. Незвиско на Днестре.— РА, 1960, 51, с. 230, рис. 11.

¹⁴ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. н. э. между Днестром и Западным Бугом.— САИ, 1973, вып. Е1-25, с. 57, табл. 5, 24; табл. 11, 20; с. 62, табл. 10, 8; Русанова И. П. Поселение у с. Корчак на Тетерева.— МИА, 1963, № 108, с. 48—49.

¹⁵ Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 107, рис. 6; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975, с. 85—86; Кухаренко Ю. В. Раскопки у с. Сахновки.— МИА, 1963, № 108, с. 248; Березовец Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, рис. 28, 2, 5; 29, 1, 2; 30, 1; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 238, рис. 5, 1.

¹⁶ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинны в среднем течении Южного Буга.— МИА, 1963, № 108, с. 326, рис. 7, 2; с. 331, рис. 12, 1, 2.

¹⁷ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА, 1960, № 89 с. 360, табл. 54.

¹⁸ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі VI—VII ст., табл. 1, 4, 6; II, 3, 7, 10; III, 8, 9; XXIV, 3, 5; XXVIII, 2; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, рис. 37, 2; 40, 2; 46, 1; 62, 3; Русанова И. Л. Славянские древности..., табл. 14, 13; 16, 13; 28, 1, 2.

До другого типу відносяться горщики з легко відігнутими короткими вінцями і похилими плічками (рис. 6, 2, 3, 6—8; 9, 4, 6). Окремий підтип цього типу становлять горщики з похилими плічками, але вищими і виразно розхиленими назвнн вінцями (рис. 6, 9, 10; 3, 2—4; рис. 9, 9). Найближчі аналогії дають пам'ятки Середнього і Верхнього Подністров'я¹⁹.

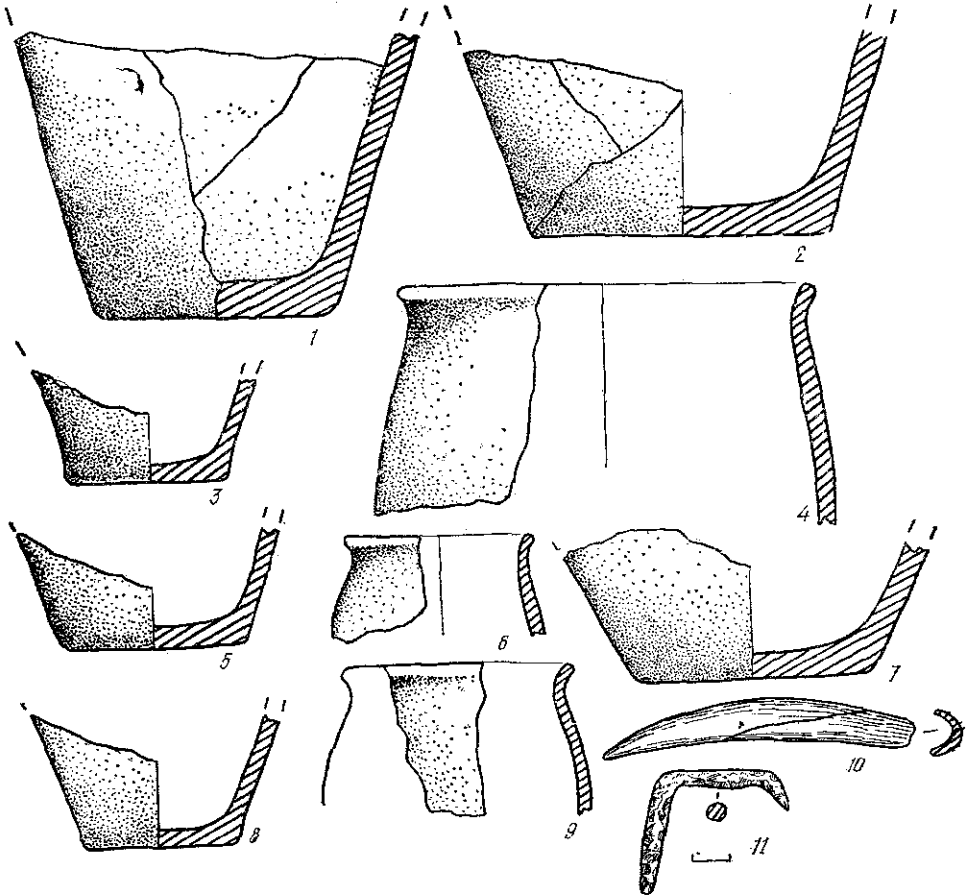

Рис. 9. Липна кераміка (4, 5, 8, 9) з житла № 12; липна кераміка (1—3, 6, 7), кістяна проколка (10) та уламок залізного гвіздка (11) з житла № 13.

Третій тип представлено посудом, що має невисокий вінчик — в одних слабше, інших сильніше, відігнутий назвнн, і заокруглені плічка. Найбільша випуклість стінок в них припадає на середину висоти. Горщики виділяються особливо товстими стінками (рис. 6, 14—15; рис. 7, 1, 3). Кераміка такого типу найбільш яскраво засвідчена на ранньослов'янських поселеннях Прикарпаття²⁰.

Окремі типи представлені двома горщиками із житла № 1 і ями № 3. Один із них великий опуклобокий, товстостінний, прикрашений під вінцями гладким валиком (рис. 6, 20). Його висота 44 см, діаметр по вінцях 40 см, діаметр денця 25 см. Фрагмент аналогічного горщика знайдено на поселенні Рипнів II²¹. Подібні посудини відомі на пам'ятках ти-

¹⁹ Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение..., с. 232, рис. 13, 1; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю, рис. 59, 3, 4; 66, 2, 3.

²⁰ Баран В. Д. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VI—VII ст.— В кн.: Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, с. 102, рис. 27, 9, 11.

²¹ Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнев (Рипнев II) на Западном Буге.— МИА, 1963, № 108, рис. 6, 4.

пу Пеньківки²². Другий — із нахиленими до середини вінцями та легко опуклими стінками (рис. 7, 4). Поверхня його старанно згладжена. Колір брунатний, опал порівняно слабкий. Форми такого посуду в ранньослов'янський час зафіксовано на поселеннях в Незвиську²³, Корчак²⁴, відомі і на інших територіях.

Знахідки кружалної кераміки в ранньослов'янському шарі головним чином представлені фрагментами стінок та донець столового та кухонного посуду. Співіснування ліпної і гончарної кераміки в житлах напівземлянок зафіксоване і на інших слов'янських поселеннях Подністров'я. Найпереконливіше про це свідчать матеріали, здобуті на поселеннях Зелений Гай²⁵, Бакота²⁶, Устя, Сокіл²⁷, Рашків II²⁸.

Датувати поселення важко, оскільки на ньому не виявлено добре датованих предметів, за виключенням фібули, яка датує житло № 10 рубежем нашої ери. Черняхівський шар на основі кераміки можна датувати в межах III—IV ст. н. е. Слов'янські комплекси, представлені прямокутними напівземлянками з печами-кам'янками та характерною ліпною посудом, на наш погляд, вкладаються в час, що визначається кінцем V—VII ст. н. е. До кінця V—VI ст. н. е. належить житло № 1, оскільки тут поєднуються в одному комплексі ліпна і гончарна кераміка черняхівського типу. В житлі № 1 привертає увагу значна кількість ліпних горщиків (25%) з потовщеними вінцями — риса, характерна для ліпної кераміки пізньоримського часу, зокрема поселень черняхівської культури Верхнього і Середнього Подністров'я. Інші житла можуть бути датовані лише приблизно в межах VI—VII ст. Найпізнішими є житла № 11 та № 3. Ліпні горщики у них товстостінні з розвинутими вінцями. У житлі № 3 виявлено уламки гончарної черняхівської кераміки, але, на нашу думку, вони потрапили сюди випадково із нижнього шару поселення.

Слов'янські комплекси поселення в Бернашівці поєднують праяскі та пеньківські форми кераміки, що характерно для ранньосередньовічних пам'яток Середнього Дністра.

В. Д. БАРАН,
І. С. ВІНОКУР, А. І. ЖУРКО

Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Бернашовка на Днестре

Резюме

Статья посвящена публикации материала из поселения I тысячелетия н. э. близ с. Бернашовка Могилев-Подольского р-на Винницкой обл. На поселении обнаружены жилище рубежа нашей эры, три жилища и две хозяйственные ямы черняховской культуры, пять славянских жилищ и две ямы хозяйственного назначения раннего средневековья.

Жилище рубежа нашей эры представляет собой полуземляночную постройку подквадратной формы с очажным углублением в центре. Датируют жилище найденные в нем бронзовая фибула и керамика.

Черняховский слой засвидетельствован двумя наземными и одним слегка углубленным жилищами. В развалах наземных сооружений фиксируется лепная и гончарная керамика.

²² Березовец Д. Т. Поселение улицей..., с. 193, рис. 23, 6, 7; 26, 7, 9; Приходнюк О. М., Казанский М. М. Керамичні комплекси поселення Луг I на Тясмині.— Археологія, 1978, 21, с. 45—46.

²³ Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение..., с. 232, рис. 7, 11; 8, 4.

²⁴ Русанова И. П. Славянские древности..., табл. 19, 27.

²⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни..., рис. 50, 53, 56, 58, 59.

²⁶ Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Раскопки на Среднем Днестре.— АО 1975 г. М., 1976, с. 312; Винокур И. С., Гуцал А. Ф. Исследования на Среднем Днестре.— АО 1976. М., 1977, с. 276.

²⁷ Приходнюк О. М. Слов'янське населення Середнього Подністров'я напередодні утворення Київської Русі.— УІЖ, 1972, № 2, с. 7—12.

²⁸ Баран В. Д. Раскопки славянских поселений в с. Рашков.— АО 1974 г. М., 1975, с. 257—258.

ка. В углубленном жилище с каменным очагом обнаружена лишь гончарная посуда. На основании керамического материала объекты датируются в пределах III—IV вв. н. э.

Раннеславянские жилища углублены на 0,7—0,9 м от современной поверхности, имеют прямоугольную форму, площадью от 6 до 23 м². Интересным является жилище № 1, в котором сочетаются приемы строительства как римского, так и раннесредневекового времени. Под завалом обмазки на полу постройки обнаружены фрагменты лепной и кружальной черняховской керамики, датирующие жилище V—VI вв. н. э. Остальные сооружения функционировали на поселении в VI—VII вв. н. э.

Славянские комплексы поселения в Бернашовке соединяют пражские и пеньковские формы керамики, что является характерным для раннесредневековых памятников Среднего Поднепровья.

В. Д. ГОПАК

Залізни вироби VIII—X ст. з городища Монастирьок на Середньому Подніпров'ї

Під час розкопок багатощарового городища поблизу хут. Монастирьок Канівського р-ну Черкаської обл. Середньодніпровська ранньослов'янська експедиція Інституту археології АН УРСР виявила слов'янські об'єкти VIII—X ст. н. е.¹ Поряд з іншими знахідками тут зібрано колекцію залізних предметів різноманітного призначення. Серед них — знаряддя праці (ножі, тесло), елементи сільськогосподарського інвентаря (кільце для закріплення коси-горбуші на держаку), предмети озброєння (наконечники стріл), вироби домашнього ужитку та господарського призначення (шило, уламок голки (?), пряжки, цвяхи, дужки відер, гачок, скобка), уламки залізних пластин — всього 23 екз. На території городища знайдено також скупчення металургійного шлаку та уламки глиняних стінок сиродутних горнів, однак жодного горна, що зберігся, знайти поки що не вдалося.

З метою вивчення місцевого залізробного ремесла в останній чверті I тисячоліття н. е. нами проведені типологічні та металографічні дослідження всього комплексу залізних виробів вказаного періоду, знайдених на городищі.

Найбільшу групу в їх числі становлять ножі (7 екз.), які відносяться до типу черенкових, проте розбіжність їх розмірів та форми не дають можливості простежити наявність будь-яких елементів стандартизації або спільних рис їх конструкції. Цей висновок відноситься також і до технологічних схем досліджених ножів. Один з них довжиною 92 мм (рис. 1, 475) відковано з суцільносталевої заготовки, що мала нерівномірний розподіл вуглецю в металі. Лезо ножа піддане гартуванню з послідовним відпуском (рис. 2, 4, 7, 5). Мікроструктура термообробленого леза — троостит відпуску, біля одного з країв — зерна фериту. Мікротвердість 297—420 кг/мм².

Другий ніж довжиною 140 мм і вагою 13—14 г (рис. 1, 1124) виготовлено з односторонньоцементованої заготовки. Залишків термічної обробки на ножі не збереглося. Мікроструктура леза — ферит та перліт. Кількість вуглецю в металі поступово зменшується від одного боку до другого від 0,7% до слідів (рис. 2, 1124). Мікротвердість відповідно в межах 274—122 кг/мм².

Третій ніж довжиною 152 мм вагою 28 г (рис. 1, 1123) відковано з суцільнозалізної заготовки. Лезо ножа піддане локальній цементації та місцевій термообробці в зоні ріжучої кромки (рис. 2, 1123). Мікроструктура цементованого вістря — мартенсит. Вище мартенситна структура переходить поступово спочатку в троостит, а потім в чистий ферит

¹ Максимов Е. В., Петрашанко В. А. Раскопки многослойного городища близ хут. Монастирьок на Днепре. — В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 125—126.